

Ніна БЕРНАДСЬКА,
професор Київського
національного університету
ім. Тараса Шевченка

ЧЕРЕЗ ПЕНЬ-КОЛОДУ ЧИ КОМАР НОСА НЕ ПІДТОЧИТЬ

Зовнішнє незалежнє оцінювання – шляхи вдосконалення*

Одразу зауважу: мої роздуми й міркування викликані стурбованістю щодо вивчення української літератури і результативності такої форми перевірки знань, як тести, відповідно – впливовості художнього слова на учнівську молодь, її духовне становлення, емоційний та інтелектуальний розвиток, культуру мовлення, залучення феномену художнього твору в коло спілкування молоді людини, а також тим, що учасники тестування, учорашні випускники, обравши фах філолога, приходять в університетські аудиторії, і ми, викладачі вищої школи, підхоплюємо естафету їхньої освіти, спираючись на базові шкільні знання.

Справді, тестова форма перевірки знань уже не один рік апробована, проте й дотепер ще не досконала. Понад те, створюється враження, що з року в рік тести дедалі спрощуються.

Не секрет, що літературний матеріал укласти в тести складніше, ніж мовний, бо мова більш алгоритмізована. А художня література – й окремі тексти, і літературний процес – насамперед духовне явище, яскраве і самобутнє, позначене суб'єктивним поглядом на світ і людину в ньому. Це аксіоми, але «втиснути» їх у формалізовані тести дуже й дуже непросто, щоб не загубити нуртуючу думку поета, живі характери епічних творів, мовні партії драматичних персонажів. Певної схематичності тут не уникнути, як і автоматизму у відтворенні знань, однак, на мій погляд, у тестах останніх років зовсім зникає література, нівелюється повага до автора, до написаного й переболілого ним, а відтак у дітей, на превеликий жаль, з'являється зневага і до художнього слова, і до рідної культури загалом.

Прикрою тенденцією стало не зазначати у тестах з літератури автора твору, окремої цитати чи наукової праці. На мою думку, це неприпустимо, бо так знецінюється феномен авторства, канон української літератури як самобутнього явища, витвореного цілою когортою митців, часто з найдраматичнішою долею – і життєвою, і творчою. Якщо для укладачів тестів це не аргумент, то як бути, скажімо, з тестовим завданням, коли згадується «Енеїда» без імені І. Котляревського? Це щонайменше змістова неточність, бо світова література знає «Енеїди» Вергілія, Блюмауера, Скаррона, Лаллі, Осипова й Ко-

тельницького. То чи коректне таке формулювання? Тут ідеться про національну культурну спадщину конкретних письменників, то чому не назвати їх? Звідки така неповага до інституту авторства, відтак – і до рідної літератури? Адже це і культура спілкування, і справжня перевірка вивченого матеріалу. Наведемо приклад із пробного тестування 2013 р.: «Поезія “Ви знаєте, як липа шелестить...” перегукується з віршем а) “Лебеді материнства”; б) “Чари ночі”; в) “Пісня про рушник”;

У тестах останніх років зовсім зникає література, нівелюється повага до автора, до написаного й переболілого ним, а відтак у дітей, на превеликий жаль, з'являється зневага і до художнього слова, і до рідної культури загалом.

г) “Молось і вірю...”». Перелічено твори без авторів, ніби вони цього не заслужили або ж тексти їм не належать. Ось одне з цьогорічних пробних завдань: «“Пропащою силою” називають а) Чіпка Варениченка; б) Кирила Тура; в) Карпа Кай-

даша; г) Мартина Борулю; д) Максима Гримача». Зверніть увагу на використані в тестах дієслова – *називають, сказано, переосмислено, написано, опісвано, вважають*. Які промовисті оті безіменні «називають», «сказано»! Далі – більше. Цьогоріч у поглибленому пробному тесті з української літератури запропоновано для аналізу вірш Ліни Костенко «Вітри гули віолончеллю...» – зауважте, не окремий рядок, не назва твору, не уривок, а повний текст поезії – проте і тут автора не зазначено. То чого ж ми вчимо дітей? Більшість завдань, на жаль, сформульовано за таким самим «принципом»: жодної згадки про автора.

Такою собі інновацією укладачів тестів є згадка про феномен авторства, але в опосередкованій («ребусній») формі: «Стильову течію експресіонізму в українській літературі започаткував автор твору а) “Камінний хрест”; б) “Різдво”; в) “Тигролови”; г) “Стилет чи стилос?”; д) “Intermezzo”» (пробне тестування 2015 р.). Ще більш «ребусним» є тест із цьогорічної сертифікаційної роботи, в якому – ні слова про авторство, однак потрібно знайти відповідність між персонажем і літературним напрямом (!): «Персонаж: 1) Іван Дідух; 2) Ярема Галайда; 3) Максим Гудзь; 4) Наум Дрот. Літературний напрям: а) імпресіонізм; б) романтизм; в) експресіонізм; г) сентименталізм; д) реалізм». Спрощеність такого підходу очевидна, бо не завжди навіть цілісний аналіз твору дає підстави з'ясувати його стильову належність, настільки тонка матерія – художній твір! Інший приклад: «“Любові всевишній” автор присвятив а) новелу; б) роман у новелах; в) роман у віршах; г) драму-феєрію; д) кіноповість». Ще один несподіваний щодо визначення авторства хід:

* У заголовок статті винесено фразеологізми-антоніми, запозичені із сертифікаційної роботи з української мови й літератури.

«Справжнє прізвище автора твору “Я (Романтика)” – а) Тобілевич; б) Кандиба; в) Косач; г) Фітільов; д) Лозов'ягін» (усі приклади – із цьогорічної сертифікаційної роботи). Завершує цей антилітературний рейтинг тестове завдання, як на мене, з нульовим коефіцієнтом перевірки знань з повного курсу української літератури – знайти відповідність між твором і його частиною (розділом): «Твір: 1) “Маруся Чурай”; 2) “Гайдамаки”; 3) “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”; 4) “Тигролови”. Частина твору: а) “Подвійне коло”; б) “Гінець до гетьмана”; в) “Треті півні”; г) “Дракон”; д) “Польова царівна» (пробне тестування 2015 р.). Загалом літературна частина цьогорічної сертифікаційної роботи «цікава» своїми формами – так, возний став «заможним посадовцем», а зміст (і емоційно-інтелектуальний заряд) двох визначних творів зі шкільної програми («Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панааса Мирного та Івана Білика й «Землі» О. Кобилянської) звівся до географічних координат: с. Піски та р. Серет на Буковині.

Подібна «мода» поширилася і на цитати літературознавців, які наведено без авторства. Це повний абсурд, що засвідчує непошану укладачів тестів до вчених, які зробили істотний внесок у розбудову української науки, а деякі з них донині успішно працюють на цій ниві. Маю на увазі тест із пробного тестування 2013 р., у якому подано вислови С. Єфремова, І. Франка, О. Білецького, О. Ільницького, С. Лютіної. До речі, вже у пробному тестуванні 2014 р., як і 2015 р. (пробному і в сертифікаційній роботі), подібний за змістом тест удосконалено: потрібно з'ясувати, кому з письменників належать висловлення про власну творчість.

У зв'язку з наведеними в тестах цитатами відомих літературознавців і критиків виникає ще й таке запитання: чи цей сегмент представлено у програмі із ЗНО? Ні! А в підручниках з української літератури? На сторінках шкільних книжок або зовсім немає маркувань науковців, або вони відтворені в заголовках розділів (наприклад, «Конфлікт між козацьким і селянським світоглядом», проте цієї статті О. Ільницького не згадано навіть у списку рекомендованої літератури). Лист І. Франка до Ягничка, в якому він дає оцінку «Землі» О. Кобилянської, також не зазначено у списку літератури. Думку О. Білецького про головного героя «Енеїди» наведено в підручнику для 9-го класу, але в особливій рубриці – «Юному літературознавцю», тобто майбутньому філологу, журналісту, одне слово, гуманітарієві (а це вже поглиблене вивчення літератури). До того ж цитата усічена, і в такому скороченому варіанті без прізвища О. Білецького дуже схожа на характеристику «Чорної ради» П. Куліша. До переліку рекомендованої літератури ця праця, як і чимало інших, не

потрапила, бо в підручнику для 9-го класу її просто-напросто немає.

Мені можуть заперечити: сама технологія тестування передбачає розробку завдань з мінімальною кількістю слів. Хай так, але чи за такою формою перевірки не втрачаємо той потужний заряд, який несе індивідуально-неповторне художнє слово?

Трапляються в тестах і випадки підміни понять, і певні неточності. Наприклад: «“Не можна любити народів других, коли ти не любиш Україну...” – переконаний а) В. Сосюра; б) В. Симоненко; в) А. Малишко; г) П. Тичина» (пробне тестування 2013 р.). Ні, не В. Сосюра, а ліричний герой його поезії «Любись Україну». Для порівняння – правильно сформульований тест із минулорічного пробного тестування: «“Як добре те, що смерті не боюсь я”, – заявляє ліричний герой поезії а) Є. Маланюка; б) В. Стуса; в) І. Драча; г) П. Тичини; д) М. Рильського».

Мені можуть заперечити: сама технологія тестування передбачає розробку завдань з мінімальною кількістю слів. Хай так, але чи за такою формою перевірки не втрачаємо той потужний заряд, який несе індивідуально-неповторне художнє слово?

Як не згадати тут відому літературознавчу аксіому про неможливість ототожнення автора і ліричного героя його віршів. Або – з тесту в тест «мандрує» словосполучення

«зображено в ліричному творі», яке перекреслює саму родову специфіку лірики.

Уже в пробному тестуванні цього року є завдання із сумнівним змістом. Ідеться про з'ясування відповідності між письменником та основним жанром його творів. Тут порушено такий пропагований укладачами тестів мінімалізм слів, бо поряд із поняттям *жанр* у дужках подано уточнення – *жанровий різновид*. Насправді ж у завданні перелічено жанри: усмішка, роман, комедія, новела, кіноповість. Загалом для школярів знання жанрового поділу літературних творів видається дуже формалізованим. Утім, готуючись до ЗНО, учні ретельно опрацьовують цей матеріал, який в укладачів тестів ще більше спрощується: «“Парубок моторний / І хлопець хоть куди козак, / Удавсь на всеє зле проворний, / Завзятіший од всіх бурлак” – сказано про персонажа а) поеми; б) балади; в) драми; г) комедії; д) думи» (пробне тестування 2014 р.). У програмі з української літератури для ЗНО названо новели Ю. Яновського «Подвійне коло», «Шаланда в морі» (ніби роману «Вершники» вже не існує). Відповідно складено тести – «На тлі жовто-блакитного, чорного та червоного прапорів розгортаються події твору а) “Україна в огні”; б) “Я (Романтика)”; в) “Тигролови”; г) “Маруся Чурай”; д) “Подвійне коло»» (пробне тестування 2013 р.). Для порівняння – тест із сертифікаційної роботи 2015 р.: «“Його романи та повісті складаються з окремих цілком закінчених (сюжетно й композиційно) новел, що своєю ідеєю, персонажами, загальною психологічною настановою й внутрішніми взаємозв'язками творять дивну

цілісність і закінченість», – сказано про а) Михайла Коцюбинського; б) Миколу Хвильового; в) Юрія Яновського; г) Василя Стефаника; д) Олександра Довженка». Виявляється, все-таки потрібно знати про Яновського як автора саме роману в новелах, а не окремих новел. При цьому автора цитати про письменника знову не зазначено.

Автором роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» у програмі названо Панаса Мирного, проте і в шкільному підручнику, і в тестах указаний і співавтор – Іван Білик. Так само у програмі ЗНО немає згадки про празьку школу, а тест такого змісту є в сертифікаційній роботі 2015 р. Опоненти можуть заперечити: мовляв, ідеться про Є. Маланюка, тому апіорі треба знати його належність до цього літературного угруповання. Категорично не погоджуюся, бо тоді для чого існує програма?

Окремо варто сказати про добір цитат. Вважаю, що за допомогою їх перевіряється знання тексту художнього твору. Проте, переконана, цитати мають бути афористичні, визначальні для розуміння авторського задуму, такі, які залишаться в пам'яті надовго – саме як промовисті знаки рідної культури, а не як матеріал для галочки. Наприклад, із «Лебедів материнства» В. Симоненка вибрано рядок «Темряву тривожили криками півні...», з балади І. Драча про соняшник – «Він бігав наввипередки з вітром...», із поезії Л. Костенко «Українське альфреско» – «Остання в світі казка сидить під образами...» (пробне тестування 2013 р.). Або ще один приклад – із цьогогорічної сертифікаційної роботи: «У рядках “Як не хочеш, моє серце, / Дружиною бути, / То дай мені таке зілля, / Щоб тебе забути” йдеться про а) Мокія Мазайла; б) Карпа Яркового; в) Саву Федорчука; г) Грицька Бобренка; д) Івана Палійчука». Зникає авторська емоційна думка, афористичність, властива саме ліриці. Інколи здається, що дорослі (укладачі тестів) пропонують дітям інтелектуальну гру, насправді ж відбувається примітивізація творів одразу кількох авторів. Маю на увазі тест: «“Я ж вам гармати слів повиставляю! Я ж ніс за вас камінного хреста. Аж захлиналась у сльозах земля!” – писав І. Драч про а) М. Коцюбинського; б) Панаса Мирного; в) В. Стефаника; г) І. Нечуя-Левицького; д) П. Куліша» (пробне тестування 2013 р.). Процитовано чудову поезію І. Драча «Мовчанка Стефаника» (не вивчається у школі), зміст якої для маркування В. Стефаника як автора «Камінного хреста» профанується. Є словосполучення «камінний хрест», отже, правильна відповідь – В. Стефаник. Усе це нагадує експерименти фізіолога Павлова з собаками: загорілася лампочка, і... Насправді зігноровано глибинний зміст вірша нашого сучасника про драму прозаїка, його відчуття своєї письменницької місії. Думання перетворю-

ється на вгадування. На моє переконання, тести в цілому не сприяють зацікавленню літературою, яка потребує не механічного запам'ятовування імен, творів, героїв, цитат, напрямів і стилів, а уважного, вдумливого читання, що дарувало б насолоду, вітху, емоції – від сліз до розчарування й гніву. Отож така форма контролю може бути лише допоміжною, а не основною, бо не можна виміряти глобального духовного заряду, який несе художній твір, 4–6 дистракторами. Що вже говорити про майбутніх філологів, які позбавлені практики говоріння, уміння висловлювати думки!

Щодо самої структури тесту з української мови і літератури: 33 завдання з мови і 24 – з літератури (нерівномірний розподіл!) плюс власне висловлення, алгоритм написання якого подано тут же у бланку

відповідей: «Проілюструйте ваші міркування посиланнями на приклади з художньої літератури чи інших видів мистецтва (зазначте автора й назву твору, укажіть проблему, порушену митцем, художній образ, через який проблему розкрито,

Чи не краще писати твір на вільну або конкретну тему, і це стане хоч маленьким, але справжнім наближенням школяра до незглибимого світу літератури...

наведіть цитату з твору тощо), історичними фактами або випадками з життя. *Не переказуйте змісту художнього твору, не давайте повної характеристики образів*» (тут і далі курсив мій. – Н. Б.). Коментарі зайві! Хоча не можу не прокоментувати – знову «скорочений» (насправді – спрощений) підхід до розуміння літератури й літературного твору. То ж чи не краще писати твір на вільну або конкретну тему, і це стане хоч маленьким, але справжнім наближенням школяра до незглибимого світу літератури без указівки «не переказуйте»...

Трапляються і стилістичні невірності в тестах. Наприклад, завдання з'ясувати «провідний художній засіб» у рядках з роману у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай» (пробне тестування 2013 р.) містить неточність, адже, як відомо, слово «провідний» має кілька значень: 1) який укажує дорогу, визначає напрямок руху кого-, чого-небудь; 2) переносне значення – найважливіший, головний, основний; авторитетний, досвідчений. Оскільки в тесті йдеться про літературознавче поняття (антитезу), то доцільніше використати слово «основний» (той художній засіб, який покладено в основу висловлювання, у котрому є ще й метафора – «Моя любов чолом сягала неба. / А Гриць ходив ногами по землі»). До речі, з тесту в тест читаємо формулювання «установіть відповідність». Установити можна стовп, ворота, закон і порядок, а відповідність треба знайти.

Викладені міркування мають на меті порушити проблеми, що постали нині і перед школою, і перед суспільством. Освітня громадськість повинна перейматися питаннями, як викладати літературу, як перевіряти знання. Тож українолюбці потрібно перегля-

нути саму концепцію літературної освіти, і перша ланка в цьому ланцюгу – укладання нової програми з української літератури, яка враховувала б те, що молоді люди початку XXI ст. відрізняються од своїх ровесників 70–80-х років минулого століття. Вони виховані вже по-іншому, їхній психологічний статус і соціальна заангажованість інші, вони поінформованіші, прагматичніші, тому й шкільною програмою з української літератури їх треба зацікавити, як і шкільними підручниками з цього предмета, особливо для старшої школи, сторінки яких подекуди нагадують абзаци з монографій науковців. Не можу не процитувати: «Проте розповідна манера в творі змінюється, коли після вбивства Михайла обмежується кут зору персонажів, а Сава та Рахіра змальовуються за допомогою зовнішньої *фокалізації*. *Наратор* не повідомляє про хід думок Сави і Рахіри, що дозволяє підсилити інтерес читача до сюжетних перипетій. До кінця твору читач так і не знайшов переконливого підтвердження провини Сави, адже розповідач не застосував *внутрішньої фокалізації*, тому його думки залишаються загадкою». Це цитата зі шкільного підручника з української літератури для 10-го класу. Отака «фокалізація» знеохочує школяра осягати світ художньої словесності, його таємниці, як і тести не можуть виявити справжнього розуміння учнями літературного твору й літературного процесу. Можливо, варто відмовитися від тестів з української літератури, які емоційне сприймання й осмислення художніх текстів з їхнім потужним потенціалом перетворюють на суху схоластику, сіють відразу до рідної літератури, дисонанс між високими вимогами вчителів під час навчального процесу і вкрай спрощеними й вихолощеними тестами ЗНО. Є й глибші проблеми – як відродити культ читання, адже престиж книжки в сучасному суспільстві стрімко падає, і наша спільнота вже має перші наслідки – невміння висловити думку набуває тотального характеру, а грамотно висловити – це вже ексклюзив. Україн збіднений словник молоді, суржик – це теж наслідки низької освіченості, зокрема літературної.

Нині знову вирують пристрасті довкола тестування, викликані, м'яко кажучи, неякісним тестовим продуктом 2015 р. То чи не час виконати роботу над помилками? Чому не обмежитися тестуванням лише з української мови? Альтернативою тестам з української літератури можуть бути відкриті питання або твір. Невдалою щодо літературної проблематики є і форма висловлення, яке також нагадує гру дорослих із дітьми: як літературознавець може ствердити, що далеко не до всіх тем можна знайти ілюстративний матеріал не лише у програмі ЗНО, а й у шкільній програмі з української літератури, яка ширша від першої. Судіть самі: «Людина – соціаль-

на істота, а тому їй не властиво надовго залишатися на самоті. Разом із тим (краще – водночас. – Н. Б.) багато хто впевнений, що саме самотність допомагає індивіду зрозуміти себе, проаналізувати своє життя. Вони (багато хто? – Н. Б.) заперечують думку, що тільки оточення може дати об'єктивну оцінку людині, її діям і вчинкам. Наскільки людині варто дослухатися до думки оточення про неї?» (цьогорічне тестування). Стилістичних огріхів у цьому початку схвильовані школярі не помітили, натомість пригадували (вигадували, висмоктували з пальця) приклади з літератури: Сава із «Землі» О. Кобилянської, Ярема з «Гайдамаків» Т. Шевченка...

Цьогорічний тест з української мови й літератури неспроста так збурив громадськість. Здавалося б, нашої українській спільноті, яка переживала й переживає і військову загрозу, і повсякчасні стреси – політичні, економічні, електоральні, цінові тощо, ніякий катаклізм не страшний. Аж ні. Промовистим є факт, що обговорення тестування у 2015 р. – це не просте шумовиння і балачка, яких так багато у нас тепер. Це реальна

Стверджувати, що тести з української літератури у 2015 р. зовсім невдалі, було б великою неправдою (з погляду науки тестології), але з погляду літературознавця – у них немає Літератури. І в цьому основна проблема.

турбота про молоде покоління, відтак – про наше майбутнє. І зовсім недоречними видаються репліки журналістів про те, що до стін Міністерства освіти після завершення ЗНО з української мови і літератури вийшли лише протестувальники-двієчники, чи звинувачення директора УЦЯО на адресу вчителів. Суспільний резонанс щодо тестування зумовлений тим, що прорахунки у цій справі визначають долі молодих українців, яких умовно можна поділити на дві категорії: дітей психологічно стійких, але менш підготовлених (часто-густо вони просто вгадують правильні відповіді), й дітей підготовлених, старанних, проте дуже вдумливих (вони стали заручниками своїх знань, бо думали, а не вгадували, виконуючи тести). За цим – проблеми морально-етичного характеру, що неминуче виникають у дитячих колективах, проблеми психологічного здоров'я й душевного комфорту молодого покоління, якому вступати до вишів.

Не можу змовчати і про те, що тести з української літератури у цьогорічному вигляді – це ще й антиукраїнський проект, який замість того, аби плекати повагу до всього рідного, національного, діє навпаки.

Після численних інтерв'ю директора УЦЯО щодо авторитетних рецензентів тестів з української мови і літератури закономірно виникає бажання дізнатися, хто ж вони – професори чи «професори»? І чи їхній фах – українська філологія?

Стверджувати, що тести з української літератури у 2015 р. зовсім невдалі, було б великою неправдою (з погляду науки тестології), але з погляду літературознавця – у них немає Літератури. І в цьому основна проблема.